

**Диференціація ліберальних і консервативних партій Болгарії
на межі XIX – XX століть: спроба кластерного аналізу**

1894 року у Болгарії відбулася зміна уряду. Багатопартійна система, що розпочала формуватися за часів правління «стамболовістів» (1887 – 1894 рр.), але в умовах жорсткого авторитарного режиму не функціонувала, поступово стала реальністю¹. Переслідування опозиції припинилися, і русофільські партії «цанковістів», «каравелістів» та південноболгарських «з'єдністів» знову брали участь у політичному житті країни. Отже, наприкінці XIX сторіччя болгарська партійна система стала схожою на тогочасну французьку, німецьку або італійську². 1899 року в країні нараховувалося п'ять партій – Народна, Народно-ліберальна, Прогресивно-ліберальна, Демократична і Ліберальна, які, згідно з класичною європейською схемою (консерватори праворуч, ліберали у центрі, соціалісти ліворуч), перебували на правому фланзі й у центрі політичного спектру. В їхніх програмах можна знайти елементи і лібералізму, і консерватизму, проте кожна із них мала своє обличчя, яке визначалося більшою чи меншою схильністю до цих двох ідеологій.

Історія консервативних і ліберальних політичних партій в Болгарії різнопланово висвітлена в історіографії. Однак не завжди інтерес до вивчення цієї теми був однаково значним. У радянській історіографії перші спеціальні роботи, у яких диференціювалися праві та центристські партії Болгарії, з'явилися лише на початку 80-х років минулого століття. Стаття Т. Маковецької³ цікава з точки зору аналізу соціально-класової структури найбільш впливових політичних сил країни. Проте висновок автора про однаковий соціальний склад усіх п'яťох «буржуазних» партій досить суперечливий. На відміну від Т. Маковецької, російська дослідниця Л. Лямцева показала принципову різницю у соціально-класовій структурі всіх правих і центристських політичних сил⁴. Вона називає Народну та Народно-Ліберальну партії політичними силами заможної буржуазії, пов'язаної з крупним промисловим, банківським і торгівельним капіталом, а Ліберальну,

Демократичну та Прогресивно-ліберальну – партіями дрібнобуржуазного характеру. Крім того, Л. Лямцева звернула увагу на ще одну особливості цих партій – їх розділення на дві групи за своєю зовнішньополітичною орієнтацією («русофілів» і «русофобів»).

Значно ширше відображення окреслена тема знайшла у болгарській історіографії. Дослідники Народної Республіки Болгарії – Я. Йоцов⁵, Ст. Гринчаров⁶, Ж. Попов⁷, Р. Попов⁸ – акцентують увагу на вивченні соціально-класової структури партій, специфіки їх внутрішньої та зовнішньої політики. Саме ці два фактори лягли в основу диференціації політичних сил країни. Після падіння тоталітарного режиму Т. Живкова інтерес до зазначеної проблеми значно зріс. З'явилися спеціальні праці, присвячені аналізу діяльності окремих партій⁹, а також такі, що своєю метою ставили вивчення особливостей партійної системи Болгарії на межі XIX – XX століть¹⁰. Ці роботи дають можливість порівнювати праві та центристські політичні сили між собою, виділяти їх спільні та відмінні риси.

Отже, історія Народної, Прогресивно-ліберальної, Народно-ліберальної, Демократичної, Ліберальної партій досить широко висвітлена у радянській і болгарській історіографії. Традиції, закладені у часи існування СРСР, продовжують сучасні російські історики. Але ще багато питань, пов'язаних із цією темою, залишаються недослідженими або не знайшли однозначного трактування в історіографії. Серед них диференціація ліберальних і консервативних партій Болгарії на межі XIX – XX століть.

Використовуючи кластерний аналіз, який є одним з підрозділів математичної статистики, ми встановили належність кожної партії до однієї з трьох груп: правих – найбільш консервативних політичних сил, правоцентристів, для ідеології яких приблизно у рівній мірі характерні ліберальні і консервативні риси, та центристів – лібералів. Розглядаючи політичні програми п'ятих партій, ми виділили найбільш важливі їх пункти, такі як: ставлення до конституційного режиму, адміністративного устрою, чиновницького апарату, виборчої системи, національна політика, правосуддя,

економіка, фінансова, просвітницька та соціальна політика, політика щодо армії.

У залежності від відповідності того чи іншого пункту програми кожної партії до лібералізму чи консерватизму, надамо йому числове значення (чим ліберальніший він, тим більше буде це число). *Ставлення до конституційного режиму*: Народна і Народно-ліберальна партії, які підтримували існуючий в країні конституційний режим, але при цьому заявляли про необхідність «зміцнення престолу»¹¹, – по 1; Прогресивно-ліберальна – 2, адже в її програмах відобразилося прагнення до чіткого слідування статтям основного закону¹²; Ліберальна та Демократична, які виступали за розширення конституції «у ліберальному дусі», – по 3¹³.

Щодо *адміністративного устрою країни*, то Народна і Народно-ліберальна партії не піднімали питання про необхідність його реформування, тому числове значення цього пункту їх програм – 1; «прогресивних» лібералів – 2, адже вони виступали за «незалежність общин і округів» та залишали за Софією «право фінансового контролю» над ними¹⁴; числове значення демократів і лібералів «радославовістів» – 3, ці партії прагнули децентралізації управління країною без усіляких уточнень¹⁵.

У пунктах програм Народної і Прогресивно-ліберальної партій, які стосувалися *чиновницького апарату*, відображені прагнення до поміркованих реформ. Призначення на службу неадміністративних чиновників, на думку «народняків», «стамболовістів» і «цанковістів», повинне відбуватися після іспитів, а їх звільнення могло статися лише у рамках закону. Числове значення цього пункту програм – 1¹⁶. Демократи і ліберали «радославовісти» прагнули скорочення бюрократичного апарату, а також вимагали впровадження набору чиновників через ценз. Їх числове значення – 3¹⁷.

Народна, Народно-ліберальна, Прогресивно-ліберальна і Ліберальна партії не пропонували корінних реформ *виборчої системи* Болгарії, тому числове значення цих пунктів їхніх програмних документів – 1. Лише демократи прагнули внесення серйозних змін до виборчого закону –

розширення виборчого права, впровадження справедливої пропорційної виборчої системи. Їх числове значення – 3¹⁸.

Протягом періоду з 1894 по 1911 рік жодна з п'ятих політичних сил не пропонувала радикального шляху до розв'язання болгарського *національного питання* і не закликала до війни з Туреччиною. Всі вони були схильними до ліберальних методів вирішення македонської проблеми – міжнародних переговорів і реформ у цій області. Таким чином, числове значення цього пункту програм п'ятих партій – 2¹⁹.

Всі правоцентристські політичні сили виступали за незалежність *правосуддя* від виконавчої влади, незмінність суддів, тому цьому пункту їхніх програм відповідає число 2²⁰.

Найбільш послідовними прибічниками різного роду обмежень в економіці, судячи з програм партій, були «народняки», «радославівісти» і демократи. Протекціонізм та державне регулювання – характерні для них риси, тому числове значення їхньої *економічної політики* – 2²¹. Натомість, програмні документи «стамболовістів» і «цанковістів» не передбачали суттєвих обмежень в економічній політиці²². 3 – числове значення цього пункту програм Народно-ліберальної і Прогресивно-ліберальної партій.

Щодо *фінансової політики*, то їх оцінка носить досить суперечливий характер. Значне соціальне навантаження бюджету, яке пропонували демократи і ліберали «радославівісти», а також їхнє ратування за прогресивний податок дають підстави говорити про вплив на них соціалістичної доктрини. Саме тому для числової характеристики цього пункту програми використаємо 4²³. «Цанковісти», «стамболовісти» і «народняки» у питанні про *фінансову політику* були прибічниками ліберальної ідеології²⁴. 3 – числове значення цього пункту їхніх програм.

Просвітницькій політиці Ліберальної і Демократичної партій, які виступали за безкоштовну освіту, відповідає цифра 4²⁵. Натомість в інших політичних сил цей пункт програми характеризується 3, адже у програмах

«цанковістів», «народняків» і «стамболовістів» відбилося лише їхнє прагнення до модернізації освіти, розширення мережі учбових закладів²⁶.

Соціальна політика, пропонована «радославовістами» і демократами, була безперечно масштабнішою у порівнянні з іншими трьома політичними силами. Тому числове значення цього пункту їхніх програм – 3²⁷. Відповідно 2 – це цифра, яка характеризує соціальну програму «цанковістів», «народняків» і «стамболовістів»²⁸.

Політику демократів *щодо армії* слід характеризувати як найбільш ліберальну у порівнянні з іншими партіями. Вона виступала проти мілітаризму та за скорочення терміну військової служби. Числове значення цього пункту їхніх програм – 3²⁹. Ліберальна партія прагнула полегшити військову службу і реорганізувати армію³⁰. 2 – цифра, як характеризує цей пункт програми «радославовістів». Інші три партії виступали за посилення боєздатності військових сил через збільшення їхньої кількості³¹. Числове значення їхньої політики щодо армії – 1.

Таким чином, всі програми п'ятих політичних сил зашифровані сукупністю чисел. У математиці їх розглядають як вектори у просторі параметрів – пунктів програм. За допомогою кластерного аналізу визначимо належність програм-векторів до одного з трьох кластерів – груп партій. Результатом цих обчислень стала належність Народної і Народно-ліберальної партії до групи найбільш правих політичних сил, Прогресивно-ліберальної до типових правоцентристів, а Ліберальної та Демократичної до центристів.

Кластерний аналіз успішно використовується в історичних дослідженнях, особливо в археології. Він є більш об'єктивним, аніж історичні методи дослідження. Але слід сказати про його головні недоліки. Надання числового значення пунктам програми кожної партії є суб'єктивним. Крім того, у застосованому нами кластерному аналізі не враховується реальна політика політичних сил під час перебування їх при владі.

На початку червня 1894 року відомі політичні та громадські діячі утворили партійну коаліцію, до складу якої увійшли колишні консерватори,

«цанковісти», «з'єдністи», «казенні», «радославовісти» і «каравелісти»³². Це угруповання отримало назву «Народна партія» і об'єднало навколо себе прибічників уряду колишнього члена Консервативної партії К. Стоїлова, які у першу чергу прагнули запобігти поверненню до влади Ст. Стамболова³³. Партійні осередки – клуби, почали створюватися по всій Болгарії. Восени 1894 року коаліція розпалася, адже ідеологічні переконання «цанковістів», «казенних», «каравелістів» і «радославовістів» суперечили політиці, яку проводив уряд К. Стоїлова³⁴. Так «цанковістів» не задовольняли повільні темпи відновлення дипломатичних відносин з Росією, а «каравелістів» – загравання уряду з князем Фердинандом³⁵. Натомість у листопаді 1894 року після виборів у VIII Звичайні народні збори колишні консерватори разом з південноболгарськими «з'єдністами» об'єдналися навколо прем'єр-міністра К. Стоїлова³⁶. Вони підтримали його програму і визнали своїм лідером³⁷. 5 листопада 1894 року 72 депутата VIII Звичайних народних зборів проголосили себе членами Народної партії. Саме ця дата вважається днем заснування нової політичної сили Болгарії, ватажками якої стали К. Стоїлов, Т. Теодоров, І. Вазов, а також колишні східнорумелійські консерватори І. Гешов, С. Бобчев та М. Маджаров. Протягом першого року існування партії були створені її представництва (клуби) у провінції. Особливою активністю серед них вирізнялися русеський, пловдивський, варненський, бургаський і слівенський клуби. 22 вересня 1894 року побачив світ перший номер партійного вісника «Мір».

Ідеології Народної партії були притаманні і консервативні, і ліберальні риси. З одного боку, «народняки», як і колись консерватори, підтримували інститут монархії та, як показала подальша їхня політика, сприяли його зміцненню. З іншого, вони оголосили себе прибічниками ліберального гасла «свободи і законності» та відстоювали необхідність збереження конституційного ладу у Болгарії³⁸. У програмі «народняків» 1894 року знайшла відображення цікава думка члена центральної ради партії С. Бобчева про те, що часи змінилися, і «консерватори стали справжніми лібералами, а ліберали

відчайдушними прибічниками тиранії»³⁹. Економічна програма «народняків» була направлена на підтримку вітчизняної торгівлі, промисловості та землеробства через політику протекціонізму, реформування податкової системи та впровадження кредитування. У зовнішній політиці партія була прибічником відновлення тісної співпраці з Росією⁴⁰, але, поряд з цим, противником втручання Петербурга у внутрішні справи Болгарії⁴¹. Таким чином, болгарські консерватори середини 90-х років XIX ст. мали небагато спільних рис зі своїми попередниками часів режиму повноважень 1881 – 1884 років⁴².

Аналізуючи соціальний склад «народняків», слід зазначити, що з самого початку свого існування це була партія найбільш заможних верств населення⁴³. Серед її представників нараховувалося чимало відомих банкірів, рантьє, великих землевласників, торговців і лихварів⁴⁴. Ці люди були найбільш зацікавлені у збереженні стабільності і порядку у державі та суспільстві. Більшість складу Вищої ради Народної партії уособлювала болгарська інтелігенція – національна еліта країни, яка була ідеологом цієї політичної сили. Таким чином, Народна партія Болгарії була типовою для свого часу ліберально-консервативною політичною силою, але, у порівнянні з іншими чотирма партіями, консерватизм був притаманний їй більше, тому у політичному спектрі країни вона перебувала на правому фланзі.

Іншою правою політичною силою Болгарії була Народно-ліберальна партія. Наприкінці XIX сторіччя ця політична сила була однією з найвпливовіших в країні. За часів правління уряду Ст. Стамболова вона перетворилася на чисельну і заможну організацію з розвинутою системою місцевих представництв і своєю газетою – «Свобода» (з 1889 р. – «Нов век»)⁴⁵. Особливою популярністю ця партія користувалася у Софії, Велико Тирново, Русе, Пловдиві, Слівені та Пазарджику⁴⁶. Після переходу Народно-ліберальної партії в опозицію 1894 року керівництво нею взяв на себе Ст. Стамболов, а після його вбивства 3 липня 1895 року її очолив Д. Петков⁴⁷. Протягом періоду з лютого 1896 р. по лютий 1897 р., а також з жовтня 1899 р. по квітень 1901 р.

* У даному випадку автори програми мали на увазі лібералів-«стамболовістів».

партійним лідером був колишній консерватор Д. Греков. До складу політичної сили «стамболовістів» входили представники різних верств болгарського суспільства: інтелігенція, селяни, ремісники, студенти, але центральне та місцеве керівництво забезпечували, як правило, крупні власники, пов'язані з промисловістю та торгівлею.

У програмах «стамболовістів» йшлося про необхідність захисту приватної власності, забезпечення незалежності правосуддя, впровадження комісії по розгляду скарг на державних службовців, розвитку освіти. Крім того, партія виступала за підтримку розвитку національної економіки (фінансової системи, землеробства, промисловості) і за зміцнення армії, як інструмента «досягнення історичних завдань Болгарії». «Стамболовісти» були лояльними до існуючого у країні державного ладу, підтримували князя Фердинанда і сприяли 1893 року посиленню його влади, впровадивши зміни у Конституції⁴⁸. Таким чином, програма Народно-ліберальної партії носила ліберальний характер з деякими консервативними рисами.

На відміну від «народняків», «стамболовісти» наголошували на шкідливості проведення узгодженої з Петербургом зовнішньої політики⁴⁹. На думку членів Народно-ліберальної партії інтереси Росії на Балканах йшли всупереч інтересам Болгарії, а втручання Петербурга у внутрішні справи Софії розцінювалося як недопустиме⁵⁰. «Стамболовісти» належали до прибічників проведення самостійної зовнішньої політики⁵¹. При цьому вони декларували необхідність розвитку добрих відносин з сусідніми державами⁵².

Після приходу до влади уряду К. Стоїлова у травні 1894 року розпочався період легалізації партії «цанковістів». Одна їх частина на чолі з Ст. Данєвим, Д. Молловим і М. Балабановим підтримувала тісний зв'язок з «народняками», натомість лідер партії Др. Цанков виступав за самостійну діяльність. Наприкінці 1894 року група Ст. Данєва дистанціювалася від партії влади. «Цанковістів» не задовольняв повільний процес відновлення болгарсько-російських відносин⁵³. Партія знову об'єдналася навколо фігури Др. Цанкова. 1897 року, коли Др. Цанков завершив свою політичну кар'єру, новим лідером

партії став Ст. Данєв. Зміна керівництва ознаменувалася початком зміцнення цієї політичної сили⁵⁴. У січні 1898 року побачив світ перший номер нової газети правих лібералів під назвою «Болгарія». На початку 1899 року «цанковісти» об'єдналися з групою «народняків» (члени Народної партії) на чолі з К. Велічковим, а у грудні 1899 року вони оприлюднили програму і змінили назву своєї партії. З того часу вона офіційно називалася Прогресивно-ліберальною. З приходом нового лідера серед керівництва «прогресивних» лібералів з'явилися молоді обличчя. Це сприяло пожвавленню партійної діяльності зростанню популярності серед народу. «Цанковісти» користувалися значним впливом у Новій Загорі, Плевені, Бялій Слатіні та Луковіті.

Членами Прогресивно-ліберальної партії були представники різних соціальних верств, але керівне ядро цієї політичної сили наприкінці XIX ст. складала інтелігенція, а також заможні сільські власники і торговці⁵⁵. У програмах партії, прийнятих у 1898 і 1899 роках, знайшла відображення необхідність ліберальних реформ у Болгарії⁵⁶. «Прогресивні» ліберали пропонували реформувати виборчу систему, запровадити контроль виборчого процесу незалежною судовою владою. «Цанковісти» звертали увагу на необхідність реформи адміністративної та податкової систем, економії бюджету, скорочення армії. Але, поряд із цим, вони звертали увагу на необхідність збереження засад існуючого в країні конституційного ладу. Отже, програмні документи «прогресистів» яскраво демонструють їхній помірковано ліберальний характер, а також деякі консервативні риси. Все це дає підстави віднести Прогресивно-ліберальну партію до правоцентристських політичних сил.

Типовою для «цанковістів» рисою була їхня послідовна зовнішньополітична орієнтація на Російську імперію. Вони розраховували на підтримку Петербурга при вирішенні національного питання, головним пунктом якого була доля Македонії, а також деяких господарських і політичних проблем. Надалі Прогресивно-ліберальна партія неодноразово демонструвала свою русофільську налаштованість⁵⁷. У деяких випадках ідеалізація

«прогресистами» російської політики на Балканах та їхнє бажання підтримувати її і йти з нею на компроміси суперечили національним інтересам Болгарії, руйнували престиж країни⁵⁸.

Після відставки уряду Ст. Стамболова ліберали-«каравелісти» відновили свою діяльність⁵⁹. 1894 року вони започаткували видавництво партійної газети «Знаме» (з 1898 р. «каравелісти» друкували «Пряпорец»), а у вересні 1895 року вони затвердили нову назву своєї політичної сили – «Демократична партія Болгарії» і розпочали заходи по створенню місцевих представництв⁶⁰. Лідером та ідейним натхненником демократів залишався П. Каравелов. Серед діячів партії виділялися А. Малінов, М. Такев, Т. Кітанчев, А. Константинов, К. Арсенієв, Н. Цанов, І. Георгов і Т. Влайков. Перебуваючи в опозиції (1894 – 1901 рр.), «каравелісти» схилили на свій бік представників різноманітних соціальних прошарків інтелігенції, а також великого числа дрібних і середніх власників, які мали відношення до кустарного виробництва, сільського господарства і торгівлі⁶¹.

Програма Демократичної партії включала в себе наступні основні вимоги: парламентське управління при загальному виборному праві, децентралізоване управління країною, припинення свавілля чиновників, скорочення армії і озброєння, автономія Македонії. Крім того, демократи виступали за соціально-економічні перетворення: впровадження кооперації, страхування, кредитування; за удосконалення системи освіти – збільшення числа шкіл, професіональних училищ⁶². У порівнянні з «народняками», «цанковістами» і «стамболовістами», «каравелісти» пропонували більш ліберальну програму, яка передбачала розширення демократичних свобод і реформу державного управління. Це дає підстави віднести Демократичну партію до центристських політичних сил Болгарії кінця XIX століття.

Зовнішньополітичну орієнтацію «каравелістів» слід відрізнити від «цанковістської» або «народняцької»⁶³. Їхнім принципом була незалежна внутрішня політика і дружба з Росією, а метою – «велика і могутня Болгарія»⁶⁴.

«Розрив з Росією, – писав П. Каравелов, – призведе до смерті. Лише [її] підтримка зможе забезпечити нам гідне місце на Балканах»⁶⁵.

Навколо наступної центристської партії – Ліберальної, яку очолював відомий політичний і державний діяч Болгарії, юрист за освітою В. Радославов, об'єдналися всі незадоволені політикою уряду Ст. Стамболова⁶⁶. Протягом першого року перебування при владі кабінету міністрів на чолі з К. Стоїловим ліберали співпрацювали з ним – входили до урядової коаліції. Але вже 1895 року «радославовісти», розчаровані політикою «народняків», перейшли в опозицію. Серед «радославовістів» було чимало представників різних верств болгарського селянства й інтелігенції, а також багато чиновників, торговців, кустарів та лихварів⁶⁷. Таким чином, соціальний склад Ліберальної і Демократичної партії мав спільні риси.

У програмі Ліберальної партії 1894 року наголошувалося на необхідності удосконалення Тирновської конституції у «демократичному дусі». Партія виступала проти іноземних концесій, зловживань на виборах, за реорганізацію армії, широке впровадження кооперації в економіці. Загалом «радославовісти» лояльно ставилися до існуючого у Болгарії політичного режиму, підтримували Фердинанда, але у їхній програмі були пункти, які стосувалися можливості проведення широких реформ податкової, виборчої та митної систем. Пропоновані ними перетворення мали більш демократичний характер, аніж, наприклад, у програмі «стамболовістів». У деяких пунктах програми «радославовістів» відчувається навіть вплив соціалістичної доктрини. Наприклад, члени Ліберальної партії вимагали впровадження безкоштовної освіти і медичної допомоги⁶⁸.

У зовнішній політиці «радославовісти» були прибічниками розвитку дружніх відносин з «усіма без виключення іноземними державами, особливо з сусідніми». Таким чином, у порівнянні з іншими ліберально-консервативними партіями Болгарії, прибічники В. Радославова у цьому питанні були більш гнучкими. У програмних документах Ліберальної партії 1894 і 1897 років на

першому місці стояли національні інтереси Болгарії, а не пріоритети у зовнішньополітичній орієнтації⁶⁹.

Отже, політичний спектр у Болгарії наприкінці XIX сторіччя вирізнявся строкатістю⁷⁰. Об'єднання правоцентристських партій в одну або дві, як це було на зорі болгарської державності, виглядало, на думку А. Малінова, неможливим, тому що «за своїм складом, за своїми економічними інтересами, за своїм темпераментом, традиціями і політичними ідеями вони не являли собою гомогенної маси»⁷¹. Аналіз їхньої соціальної структури, програм і реальної політики партії підтверджують слова лідера демократів.

Примітки

¹ Йоцов Я. Към характера на «народняшкото» управление // Исторически преглед. – 1951 – 1952. – № 2. – С. 125.

² Манолова М. Парламентаризмът в България, 1879 – 1894. – София, 1989. – С. 88.

³ Маковецкая Т. Буржуазный парламентаризм в Болгарии: становление и развитие (от освобождения страны от османского ига до ее вступления в первую мировую войну) // История и культура Болгарии. – М., 1981.

⁴ Лямцева Л. Болгарские буржуазные партии в конце XIX – начале XX в. // Социально-политические проблемы в истории зарубежных стран. – Сыктывкар, 1994.

⁵ Йоцов Я. Класи и партии у нас до 1923 година // Исторически преглед. – 1947 – 1948. – Кн. 2; Йоцов Я. Буржуазная демократия в Болгарии 1879 – 1923 гг. // Etudes historiques. – Т. 5. – София, 1970.

⁶ Грънчаров Ст. Вътрешни аспекти на българските политически режими (януари 1901 – май 1903 г.) // Исторически преглед. – 1977. – № 3.

⁷ Попов Ж. Проблеми на вънрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903 – 1908) // Вътрешната политика на България през капитализма 1878 – 1944. – София, 1980; Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистка) партия в България, 1903 – 1920. – София, 1986.

⁸ Попов Р. Монархическият институт, буржоазните партии и проблема за конституционното управление в България в началото на XX в. // Първи международен конгрес по българистика. София, 1981. – София, 1982. – Т. 1.

⁹ Ангелова Р. Народната партия в вътрешнополитическото развитие на България (6. 05. 1903 – 16. 01. 1908) // Исторически преглед. – 2003. – № 1-2; Георгиев Б. Образуване и началната дейност на Либералната (радословистка) партия в България (1886 – 1894) // Исторически преглед. – 1992. – № 1-2; Георгиев Б. Организационно изграждане на Радославистката партия (1894 – 1899) // Исторически преглед. – 1993. – № 1; Георгиев Б. Социалната

характеристика на либералната (Радославистка) партия през XIX и началото на XX век // История. – 2001. – № 4; Груев М. Организационно развитие и структура на Демократическата партия в първото десетилетие на 20 век // История. – 2000. – № 5-6; Палангурски М. Социална опора на Либералната (радославистка) партия (краят на XIX – началото на XX в.) // Исторически преглед. – 1991. – № 11; Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). – Велико Търново, 1995.

¹⁰ Николова В. Политическите партии в България (1885 – 1918): Общи черти и специфика // Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. – София, 1991; Николова В. Между консерватизма и либерализма. Народната партия. 1894 – 1920 г. – Велико Търново, 2004; Палангурски М. Държавно-политическата система на България (1879 – 1919). – Велико Търново, 1995; Саздов Д. Многопартийната политическа система и монархическият институт в България (1879 – 1918). – София, 1993; Nikolova V. The problem of power in the theory and practice of the bourgeois parties in Bulgaria from the end of 19th century to the year 1912 // Etudes historiques. – Vol. 14. – Sofia, 1990.

¹¹ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879 – 1918 / Съст.: В. Николова и Д. Саздов. – София, 1992. – С. 97; 401.

¹² Там же. – С. 374.

¹³ Там же. – С. 127.

¹⁴ Там же. – С. 375.

¹⁵ Там же. – С. 129.

¹⁶ Там же. – С. 417.

¹⁷ Там же. – С. 128.

¹⁸ Там же. – С. 207.

¹⁹ Там же. – С. 210.

²⁰ Там же. – С. 129.

²¹ Там же. – С. 414.

²² Там же. – С. 129.

²³ Там же. – С. 127.

²⁴ Там же. – С. 375.

²⁵ Там же. – С. 211.

²⁶ Там же. – С. 375.

²⁷ Там же. – С. 211.

²⁸ Там же. – С. 375.

²⁹ Там же. – С. 212.

³⁰ Там же. – С. 137.

³¹ Там же. – С. 412.

³² Георгиев Б. Участие на либералите радослависти в правителството на Константин Стоилов (май-декември 1894 г.) // България, Балканите и Европа. – Велико Търново, 1992. – С. 211.

³³ Мартыненко А. Руско-български връзки по време на разрива на дипломатическите отношения (1886 – 1896) // Исторически преглед. – 1970. – № 3. – С. 59.

³⁴ Николова В. Съединената легална опозиция в България (1893 – 1894 г.) // Исторически преглед. – 1981. – № 6. – С. 71.

³⁵ Йовков И. Кобургът. – София, 1983. – С. 321; Саздов Д. Буржуазная оппозиция и восстановление отношений между Болгарией и Россией в 1896 г. // Bulgarian historical review. – 1983. – С. 41.

³⁶ Танкова В. Народната партия и политическите борби в Пловдив в средата на 90-е години на XIX в. // Исторически преглед. – 1988. – № 2. – С. 23.

³⁷ Танкова В. Образуване на Народната партия в Пловдив (1894) // Музей от Южна България. – Пловдив, – 1985. – Т. 2. – С. 164.

³⁸ Николова В. Народната партия в партийно-политическата система на България в края на XIX в. // България 1300. Институции и държавна традиция. – София, 1983. – Т. 3. – С. 37.

-
- ³⁹ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879 – 1918 / Съст.: В. Николова и Д. Саздов. – София, 1992. – С. 402.
- ⁴⁰ Попов Р. България и Русия (1894 – 1899). – София, 1985. – С. 144.
- ⁴¹ Попов Р. Австро-Унгария и България след падането на Стамболовия режим (1894 – 1896) // Изследвания по българска история. – 1978. – № 3. – С. 120; Попов Р. Балканската политика на България (1894 – 1898). – София, 1984. – С. 55.
- ⁴² Йоцов Я. Класи и партии у нас до 1923 година // Исторически преглед. – 1947 – 1948. – Кн. 2. – С. 181.
- ⁴³ Николова В. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на К. Стоилов, 1894 – 1899. – София, 1986. – С. 64.
- ⁴⁴ Николова В. Строителни проекти и дейност на народната партия (1894 – 1899 г.) // Исторически преглед. – 1986. – № 5. – С. 40.
- ⁴⁵ Новакова К. Печатът и личният режим на Фердинанд. – София, 1975. – С. 66.
- ⁴⁶ Танкова В. Формиране на Народно-либералната (стамболовистка) партия в Пловдив (1887 – 1894) // Музей от Южна България. – Пловдив, 1989. – Т. 15. – С. 303.
- ⁴⁷ Матеев Е. Държавникът Стефан Стамболов. – София, 1992. – С. 121.
- ⁴⁸ Гешева Й. Изменение на Конституцията през 1893 година // Исторически преглед. – 1992. – № 7. – С. 32; Цветков П. Кобургите в България и Белгия // История. – 1996. – № 1. – С. 10.
- ⁴⁹ Мичев Д. Стефан Стамболов и македонският въпрос // Македонски преглед. – 1995. – № 4. – С. 60.
- ⁵⁰ Митев Тр. Стефан Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г. // Военноисторически сборник. – 1983. – № 1. – С. 38.
- ⁵¹ Мишев Р. Австро-Унгария и България (1878 – 1894). Политически отношения. – София, 1988. – С. 125; Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите (1879 – 1894). – София, 1972. – С. 100.

-
- ⁵² Митев Тр. Някои недооценени аспекти на българо-руските политически отношения през периода на Стамболовото управление // Стефан Стамболов – революционер и книжовник. – Велико Търново, 1988. – С. 54.
- ⁵³ Попов Р. За митническият конфликт между България и Австро-Унгария през 1894 – 1895 г. // Исторически преглед. – 1975. – № 4. – С. 57.
- ⁵⁴ Стателова Е. Д-р Стоян Данев – оптимист и пораженец в българската политика // Български държавници 1878 – 1918. – София, 1994. – Кн. 1. – С. 170.
- ⁵⁵ Танкова В. Проблеми на организационното устройство и развитие на Народнолибералната партия (1886 – 1894) // Векове. – 1988. – № 5. – С. 23.
- ⁵⁶ Николова В. Преодоляване на кризата в Либералната партия на Драган Цанков (средата на 90-те години на XIX в.) // Исторически преглед. – 1985. – № 2. – С. 15.
- ⁵⁷ Дюлгерова Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария, 1894 – 1903. – София, 1994. – С. 88.
- ⁵⁸ Семерджиев П. Руската империя и Съветският Съюз в съдбата на България. – Ерусалим, 2001. – Т. 1. – С. 279.
- ⁵⁹ Саздов Д. Формиране и начална дейност на демократическата партия: май 1894 – февруари 1896 // Трудове на Великотърновски университет «Кирил и Методий». Исторически факултет. – 1979 – 1980. – Т. 17. – Кн. 3. – С. 68.
- ⁶⁰ Георгиев Б. Организационната система на демократическата партия в България // Сборник в чест на академик Христо Христов. – София, 1988. – С. 152.
- ⁶¹ Саздов Д. Демократическата партия и селското движение в България от края на XIX век. // Селският въпрос и селските движения в България и Германия: 1830 – 1945. – Велико Търново, 1983. – С. 6.
- ⁶² Воробьев Л. Любен Каравелов. – Москва, 1980. – С. 245.
- ⁶³ Воробьев Л. Любен Каравелов. Мировоззрение и творчество. – Москва, 1962. – С. 101; Саздов Д. Либералната (каравелистка) партия и помирението между България и Русия от 1896 година // Научни изследвания на

преподаватели от Великотърновски университет «Кирил и Методий». Втора национална конференция на младите историци. – Велико Търново, 1979. – С. 161.

⁶⁴ Орманджиев Ив. България от Сан-Стефано до Ньой (1878 – 1919): устреми за обединение. – София, 1938. – С. 13; Саздов Д. Демократическата партия и националното обединение на български народ 1894 – 1900 г. // Военно-исторически сборник. – София, 1983. – Т. 52. – Кн. 2. – С. 141.

⁶⁵ Цит. по: Саздов Д. Демократическата партия в България 1887 – 1908. – София, 2001. – С. 16.

⁶⁶ Георгиев Б. Организационно изграждане на Радославистката партия (1894 – 1899) // Исторически преглед. – 1993. – № 1. – С. 132.

⁶⁷ Георгиев Б. Социалната характеристика на либералната (радославистка) партия през XIX и началото на XX век // История. – 2001. – № 4. – С. 49.

⁶⁸ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879 – 1918 / Съст.: В. Николова и Д. Саздов. – София, 1992. – С. 119.

⁶⁹ Саздов Д. Националният проблем в програмите и програмните документи на българските политически партии // България, Балканите и Европа. – Велико Търново, 1992. – С. 250.

⁷⁰ Лямцева Л. Болгарские буржуазные партии в конце XIX – начале XX вв. // Социально-политические проблемы в истории зарубежных стран. – Сыктывкар, 1994. – С. 56.

⁷¹ Малинов Ал. Под знака на острастени и опасни политически борби. – София, 1991. – С. 174.